

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԻԱՑՆԱԿԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԸ (2)

1984 թվականին Երևանի Արշակունյաց պողոտայի մոտ, Ավտոագրեգատ գործարանի տարածքում շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվեց մի դամբարան, որն այնուհետև պեղվեց ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական ջոկատի կողմից: Պարզվեց, որ դամբարանը բիայնական է և կառուցված է եղել մի հին ու մեծ դամբարանաաղաշտում: Այստեղ, բացի այդ դամբարանից, բացվեց նաև մեկ վաղ բրոնզեդարյան քարաքիչային թաղում, որից մի փոքր հեռու պեղվեց միջին բրոնզեդարյան մեկ այլ դամբարան: Բացի այս, վերոհիշյալ դամբարանների հարող տարածքում գտնվեց մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներով թըվագրվող խեցեղեն:

Պեղված բիայնական դամբարանը 3,46 մ երկարությամբ, 1,97 մ լայնությամբ և 2,15 մ բարձրությամբ (ներքին չափերով) ուղղանկյունաձև կառույց է, հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ (ունի 10° շեղում դեպի արևմուտք): Դամբարանից հատակը շարված է լավ տաշված սև, կարմիր, մուգ շագանակագույն տուֆե սալերով, որոնց տակ հարմարեցված էին գաղտնարանները: Հինգ շարք բարձրությամբ պատերը կառուցված են տուֆե սրբատաշ քարերով: Դամբարանից հինգ որմնախորշերից երեքը կառուցված են արևմտյան պատի մեջ, հատակից 0,44 մ բարձր (0,50 մ x 0,50 մ չափերով): Նույնանման որմնախորշ կառուցված է հարավային պատի մեջ: Արևելյան որմնախորշն ավելի մեծ է, հատակից 0,44 մ բարձր է: Որմնախորշի վերին մասը կապված է տուֆե մեկ հեծանից, որն իր վրա է կրում դամբարանի ծածկի սալերի ծանրության մի մասը: Որմնախորշի երկարությունը 2,06 մ է, բարձրությունը՝ 1,22 մ, խորությունը՝ 1,01 մ:

Դամբարանի պատերի շարվածքի ամենավերջին՝ հինգերորդ շարքը մի փոքր (0,13—0,18 մ) առաջ է եկած՝ խցի գրեթե ամբողջ պարագիծն ընդգրկող քիվի ձևով, որի վրա (դամբարանի հյուսիսային կողմում) նստած են մեծ տուֆե ծածկի հինգ հեծաններ (բարձր.՝ 0,37—0,64 մ, լայն.՝ 0,45 մ), զբաղեցնում դամբարանի լայնքով՝ արևմուտքից արևելք: Արևելյան որմնախորշն ունի առանձին ծածկ՝ կապված երկու այլ, միանման քարե հեծաններից, զբաղեցնում դամբարանի երկայնքով՝ հյուսիսից հարավ: Դամբարանի հարավային կողմի ծածկի չորս սալերը մի կողմից ամուր կցված են հիմնական ծածկի սալերին, մյուս կողմից հենված են քիվի ու հյուսիսային պատի շարվածքին:

Դամբարանից մուտքը (բարձր.՝ 1,29 մ, լայն.՝ 0,75 մ, խոր.՝ 0,54 մ), որը գտնվում է կառույցի հյուսիսային կողմում, դռնից ամուր փակված է մեծ տուֆե սալաքարով:

Դեպի մուտք տանող միջանցքի (դրոմոսի) չափերը և հորինվածքը հնարավոր չէ որոշել, քանի որ այն ընկած է այժմ գործող գործարանի արտադրամասի շենքի պատ տակ (աղ. I—IV):

Դամբարանում գտնվեց հարուստ նյութ: Արևմտյան պատի երեք որմնախորշերում դրված էին մեկական աշյուկասափոր՝ լցված մարգու, կենդանիների և թռչունների մանրացված ոսկորներով, արևելյան մեծ որմնախորշում՝ ցլի գլխի արձանիկներով պարզարված մի մեծ կավանոթ, ինչպես նաև մի թաս, որի հատակի վրա պահպանված էր նապաստակի պատկերով կնքադրոշմ: Դամբարանի մյուս խեցեղեն նյութը առյուծի գլխի ձևով հարդարված ծորակով սափորն է: Մեկ այլ սափոր, ճրագ, մի քանի մեծ ու փոքր թասեր գտնվեցին դամբարանի հյուսիս-արևելյան անկյունում:

Երեք գաղտնարաններից առաջինը հայտնաբերվեց դամբարանից արևմտյան պատի մոտ գտնվող հատակի սալաքարերի տակ: Այստեղ պահված էին բրոնզե կապարձի բեկորներ, թաս, ագաթե հուլունքներ, գիշերաքարից պատրաստված կշռաքարաձև, գրիֆոնի և կիսադուսնի պատկերներով հարդարված մի կնիք: Երկրորդ գաղտնարանը հայտնաբերվեց դամբարանի արևելյան պատի հատակի սալերի տակ. այստեղից գտնվեցին միայն մի քանի օձագլուխ ապարանջաններ: Երրորդը կառուցված էր արևելյան մեծ որմնախորշի հատակի տակ, որտեղ թաքցված էին երեք տարբեր գոտիների ու ձիասարքի մասեր, օձագլուխ ապարանջաններ, երկաթե սուր, դանակ, դաշույններ, բրոնզե գամեր, մեկ դուլլ և այլ իրեր:

Դամբարանում գտնված բարձրորակ գեղարվեստական խեցեղենը իր ձևերով և հարդարանքով բաժանվում է երկու խմբի: Առաջինում ընդգրկվում են հինգ լայնաբերան, կլորավուն, քիչ ձգված իրանով անկանթ սափորներ, որոնք ունեն համեմատաբար բարձր վզիկ և շեշտակիորեն դեպի դուրս կլորացող շուրթ ու լայն հատակ: Այս անոթների իրանները պատկից «անջատված են» ուռույթի գոտիով: Սափորներից երեքի ուսերին գայլիկով ձևով են հռանկյունաձև դասավորված երեքական, իսկ մյուս երկուսի վրա՝ երկուական անցքեր (աղ. V, նկ. 1—5): Նման կամ փոքր-ինչ տարբեր աշյուկասափորներ գտնվել են ինչպես Հայաստանի Հանրապետության տարածքից, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի հուշարձաններից:

Ութարտում որպես աշյուկասափոր սովորաբար օգտագործվում էին պանապան ձևեր ունեցող կենցաղային խեցանոթները՝ անկանթ, միականթ կամ երկականթ սափորներ (Երևան, Զոմես (Ալթին-թեմի), Իգդիր,

Օշական), կճուճներ (Նոր Արեշ), կարասներ (Արգիշթի-խիսիլի, Չրմես): Ուշագրավ է, որ կավե դիանոթներից բացի Չրմեսի դամբարաններից մեկում գտնվել են նաեւ բրոնզե աճյունասափորներ:

Դամբարանում հայտնաբերված գեղարվեստական խեցանոթների երկրորդ խումբը կազմում են երկու կենդանավերայ արձանիկներով հարդարված, բարձր որակով պատրաստված կավանոթները. մեկը մեծ, լայն բերանով, կտրավուն իրանով, անկանթ, առաջին խմբի սավորների նման վզիկով և շեշտված շրթով է, որի մակերեսը հարդարված է երեք զարդագոտիներով: Սավորի ուսին տեղավորված առյուծի արձանիկը հիշեցնում է Կարմիր բլուրից հայտնի քարե տուփի վրայի առյուծի քանդակը: Առյուծի այս արձանիկը ծորակի նշանակություն է ունեցել և խողովակաձև անցումով միացած է անոթի հատակին գտնվող բոլորաձև, իր վրա չորս անցքեր կրող թմբիկի հետ (աղ. VI, նկ. 1—1ա): Տեղական արտադրության նման անոթներ են գտնվել նաեւ Սեանա լճի ավազանում, Արցախում:

Երկրորդ անոթը մեծ, անկանթ սավոր է, կտրավուն, ուռուցիկ իրանով ու թույլ ընդգծված վզիկով: Ունի լայն, դեպի ներս ճկված ու հորիզոնական դիրքով դրված շուրթ, որի ամբողջ պարագիծը զարդարված է անվա-կոտով: Ներձկված, անոթի ամբողջ պարագիծն ընդգրկող երկու վույգ գծերով է զարդարված և նրա ուսամասը: Անոթի պսակին, իրարից հավասար հեռավորությամբ, ամրացված են վարպետորեն քանդակված ցլի գլխի երեք արձանիկներ (աղ. VI, նկ. 2): Հաջմով հարդարված այս-պիսի անոթները տարածված էին Վանի թագավորու-թյունում. գտնվել են Կարմիր բլուրի ամրոցի ու բնակա-վայրի տարածքից, Դվինից, Պատնոսից: Կանկած չկա, որ դրանք ընդօրինակված են Վանի թագավորության մեջ հայտնի համապատասխան բրոնզե անոթներից:

Խեցեղենի մյուս մեծ խումբը կազմում են համե-մատաբար հասարակ կավանոթները՝ կտրավուն, քիչ ձգված, լայն ու բարձր վզիկով սավոր (աղ. V, նկ. 6), երկու մեծ (մեկի հատակին կա նապաստակի պատկերով մի դաշվածք) թասեր և կտրապող կողերով, կտրված շրթով և երկու միջնորմով ձիթաճրագ (աղ. VI, նկ. 3—10): Վեր-ջինիս նմանակը հայտնի է Էբեբունիից և թվագրվում է մ. թ. ա. VIII դարով:

Դամբարանում հայտնաբերված իրերի թվում մեծ խումբ են կազմում գնեքերը, որոնց մեջ առանձնանում է 0,90 մ երկարություն ունեցող երկաթե սուրը: Գտնվել են նաեւ երեք այսպես կոչված առաջավորասիական տիպի դաշույններ, որոնք, ի հայտ գալով Հայկական լեռնաշ-խարհում միջին բրոնզե դարում, հարատևում են մինչև մ. թ. ա. VIII դարը: Հայտնաբերվեց նաեւ կոտրված սայրով, մի եզրը բութ, հարթ ու կարճ պոչով դանակ (աղ. VII, նկ. 2—4, 10), որի նմանները հայտնի են Իզդիլի դամ-բարաններից: Դամբարանում գտնված՝ բացվածք ունե-ցող կոթառներով երեք նիզակի ծայրերը տեղաձև են (կտրվածքում՝ ձվաձև) (աղ. VII, նկ. 5—7): Նման, սակայն միջնաջիղ ունեցող գեղարդներ հայտնի են Կարմիր բլուրից, Արգիշթիխիսիլիից, Չրմեսից: Երկու նետասլաք-

ները նշաձև են (կտրվածքում՝ ձվաձև), ունեն ուղիղ պոչուկներ: Այս ձևի նետասլաքները լայն տարածում են ունեցել Վանի թագավորությունում մ. թ. ա. VIII դարից սկսած (աղ. VII, նկ. 8, 9):

Կապարճները (երկար.՝ 0,55 մ) (աղ. VIII, նկ. 1—2) դեպի ներքև նեղացող բրոնզե խողովակների ձև ունեն (վերին եզրի տրամագիծը 0,15 մ է, ստորին եզրինը՝ 0,09 մ), որոնց վրա գտնված են գոտու համար նախատեսված երկուական օղակներ: Այս կապարճները, ըստ երևույթի, իրենց ներքին եզրին ամրացվող կաշվե պարկաձև մասեր են ունեցել, որոնք չեն պահպանվել: Նման կապարճները բնորոշ չէին Վանի թագավորության համար. այստեղ տարածված էին ավելի մեծ, ուղիղ, չնեղացող եզրերով օրինակները, որոնց բազմաթիվ նմուշներ են հայտնի Կարմիր բլուրից: Դամբարանում գտնված աղեղի մաս կազմող բրոնզե կիսակտր անցքերով երկու թիթեղները (աղ. VIII, նկ. 3, 4) նույնպես սակավ են հայտնի բիայնական հուշարձաններից և հիշեցնում են Բ. Ա. Կուֆտիսի - կողմից Թոնեղում գտնված աղեղի մանրամասերը:

Դամբարանի գաղտնարաններում հայտնաբերված իրերի թվում մեծ խումբ են կազմում ձիասարքի մասերը՝ սանձեր, ճակատակալ, զանգակներ, վառանակներ, ճարմանդներ: Գտնված սանձերի երկմաս, եզրերն օղակաձև ավարտվող երկաթե լվամների մի քանի կտորներ են պահպանվել միայն (աղ. VII, նկ. 17): Ձիու ճակատակալը (աղ. VII, նկ. 11) հավասարակող, մի եզրը նեղացող, սեղանաձև բրոնզե թիթեղ է՝ հարդարված երկու հորիզոնական և մեկ ուղղահայաց ուռուցիկ գծերով: Ճակատակալի վրա արված են երկու անցքեր՝ այն ձիու հանդերձանքի մյուս մասերին ամրացնելու համար: Վանի թագավորության տարածքից այժմ հայտ-նի են բազմաթիվ ճակատակալներ, որոնք ճոխ նախշա-վարդված են, իսկ մի քանիսն ունեն առասպելական թե-մաներով պատկերներ և ուսումնասիրողների կողմից հա-ճախ դիտվում են որպես Բիայնիլիի կիրառական ար-վեստի վաղուց նմուշներ:

Բրոնզե երկու զանգակներից առաջինը (աղ. VII, նկ. 14) հարդարված է հինգ հորիզոնական ուռուցիկ գծերով, որոնցից երկրորդի ու չորրորդի միջև առկա են չորս ուղղանկյունաձև անցքեր: Ջանգակի զագաթին ամրա-ցված է մի օղակ: Ջանգակի մեջ պահպանվել է նաեւ եր-կաթե լնվակը: Մյուս զանգակը (աղ. VII, նկ. 15) ա-ռաջինից տարբերվում է իրանի ձևերի ավելի սահուն անցումներով և զարդարանքի բացակայությամբ: Նման զանգակները տարածված են եղել ինչպես Վանի թագա-վորությունում, այնպես էլ սահմանամերձ հյուսիսային շրջաններում:

Ձիասարքի մաս են կազմել, ըստ երևույթի, նաեւ բրոնզե կոնաձև, գամաձև զագաթով վառանակները (բարձր.՝ 2,5—4,5 սմ, հիմքի տրամ.՝ 6—8 սմ), որոնք ներսի կողմից ունեն կամրջակ (աղ. IX, նկ. 3—7): Նման վառանակներ հայտնի են Իզդիլիից, Կարմիր բլուրից, Արգիշթիից և թվագրվում են մ. թ. ա. VIII—VII դարերով: Ձիու հանդերձանքի մասեր են նաեւ երկու մեծ (տրամ.՝ 6

ամ) և մեկ փոքր (տրամ.՝ 4,2 սմ) ճարմանդները, որոնցից մեծերը շրջանաձև են և ունեն քիչ ուռուցիկ մակերես և կամրջակ, հարդարված են հատիկախառնով և ուռուցիկ գծերով (աղ. IX, նկ. 1, 2): Փոքր ճարմանդը ձևով նման է մեծերին, սակայն պարզանախշված չէ (աղ. IX, նկ. 8, 9): Նման ճարմանդները, որոնք հայտնի են ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի բիայնական, այնպես էլ «տեղական» հուշարձաններից, բացի ձիաառքի մաս լինելուց, օգտագործվել են նաև որպես զինվորի պահաշապկի բաղադրամաս:

Դամբարանում դրված, շատ վատ պահպանված կահույքի մասեր են եղել վեց փոքր, բրոնզե կտրավուն գլուխներով գամերը (աղ. XI, նկ. 4—9), որոնց համանմանները հայտնի են Կալալի-դերեից, և գահավորակի՝ Կիլիկիայի ձև ունեցող բրոնզե սնամեջ ոտքերը (աղ. XI, նկ. 17—20):

Երևանի դամբարանում գտնված բրոնզե իրերի մյուս խումբը կազմում են դուլը, թասը և գավաթի կանթերը: Դուլը պատրաստված է բրոնզե բարակ թիթեղից, ունի դեպի վեր լայնացող իրան: Շրթի տակ ամրացված են երկու օղակներ, որոնց միջով անցնում են բրոնզե լարից պատրաստված բռնակի կոր ծայրերը (աղ. X, նկ. 2): Բրոնզից և արծաթից պատրաստված ուրարտական դուլների հավաքածուն մեծաթիվ է: Ուշագրավ են Շվեյցարիայի և Լեզ Արքա թանգարաններում պահվող այն դուլները, որոնցից մեկի վրա փորագրված արձանագրությունում հիշատակված են Վանի թագավորությունում մ. թ. ա. IX դարի վերջին քառորդում գահակալած Իշպուհիի արքայի և նրա թոռան՝ Ինուշպուայի, իսկ մյուսի վրա՝ միայն Իշպուհիի անունները: Հիշատակված առաջին արձանագրությունը քաղերեն է: Այս արձանագրության տվյալների առադրումը Ինուշպուայի մասին հայտնի այլ տեղեկությունների հետ հնարավորություն է ընձեռում ենթադրելու, որ Ինուշպուան կարճ ժամանակով ժառանգել է Ուրարտուի գահը:

Թասը (աղ. X, նկ. 1) ունի կտրավուն, լայնացող իրան, ելքագծված կողեր, դուրս ձկված պսակ և (օղակաձև հատակից ու կողերից բացի) հարդարված է եռաշար ծաղկաթերթիկավոր վարդակներով (աղ. X, նկ. 1): Այս թասն իր նմանակներն ունի ինչպես Կարմիր բլուրի և Գոլովինոյի պեղումների ժամանակ գտնված նյութերում, այնպես էլ Մայնի թանգարանի բիայնական նյութերի հավաքածուներում, որոնք հայտնաբերվել են Արևմտյան Հայաստանի տարածքից և թվագրվում են մ. թ. ա. IX—VIII դարերով:

Բրոնզե երկու կանթերը տարբեր անոթների են պատկանել: Առաջինը մեծ է, երկարավուն (աղ. X, նկ. 13): Երկրորդն ավելի փոքր է, կտրվածքում կոր, կորույթյան վրա ունի ոչ մեծ ելուն (աղ. XI, նկ. 14): Կարելի է ենթադրել, որ այս կանթերը պատկանել են Վանի թագավորությունում լավ հայտնի, երկարավուն իրանով և բարձր վզիկով, հարթ կամ ելուն ունեցող երկկանթանի գավաթներին: Նման երկկանթանի մետաղե ամբողջական անոթներ առայժմ չեն գտնվել: Սակայն դրանց գոյության մասին վկայում է Պերսեպոլիսում Զեքսեսի

(մ. թ. ա. 486—464 թթ.) հայտնի բարձրաքանդակի այն հատվածը, որտեղ պատկերված են արքային հարկ բերող հայերը: Վերջիններին կողմից արքային նվիրաբերվող իրերի թվում պատկերված է թանկարժեք մետաղից պատրաստված, վերը հիշատակված գավաթների ձևերը կրկնող երկկանթանի մի շքեղ անոթ:

Դամբարանում գտնված իրերի թվում մեծ խումբ են կազմում նաև բրոնզից և կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված զարդերը, առանձնապես ուշագրավ է խոյի չորս գլուխների քանդակներով զարդարված բրոնզե շքանդը (աղ. XI, նկ. 1): Նման շքանդներ հայտնի են նաև Կարմիր բլուրից, Արմավիրից, Օշականից, Նոր Արեշից, Իգդիրից և այլ հուշարձաններից: Վերոհիշյալ իրերի թվում հետաքրքիր հավաքածու են կազմում ութ օձագլուխ ապարանջանները (աղ. XV), բոլորն էլ խոշոր են և դամբարան են դրվել կոտրելուց, կտրատելուց ու ծոմոնելուց հետո: Նման ապարանջաններ հայտնի են պատմական Հայաստանի թե՛ բիայնական (Արմավիր, Կարմիր բլուր, Էրեբունի, Իգդիր, Արծկե, Պատնոս) և թե՛ տեղական (Մուխանաթ-թափա, Սառու-ձոր, Աթարբեկյան, Կամո, Վարդենիս) հուշարձաններից: Գտնվելիս նաև հիանալի եղկված ագաթե ուլունքներ երեք սկավառակաձև հուլունք-բաժանարարների հետ (աղ. XVI): Նման ուլունքներ հայտնի են նաև Կարմիր բլուրից և Էրեբունուց:

Դամբարանում գտնված զարդերից են նաև բրոնզե փոքրիկ խողովակի (աղ. VII, նկ. 12, 13) և կախիկի բեկորները (աղ. XI, նկ. 10, 11): Հատուկ ուշադրության են արժանի նաև դամբարանում գտնված երեք գոտիները, որոնցից առաջինը մասնատված է բավաթիվ բեկորների. գոտին լայն է (19 սմ) և ունեցել է մոտ 120 սմ երկարություն: Այն եզրերին ունի անցքեր, որոնց միջոցով կարելի է կաշվե հենքի վրա: Գոտու արտաքին մակերեսը ամբողջությամբ դրվագված է ինչպես առանձին կանգնած ռազմականքների, հեծյալների, ցուլերի, ձիերի և առյուծների պատկերներով, այնպես էլ որսի տեսարաններով. ներկայացված են ռազմականքի վրա հարձակվող առյուծների և դրանց հետապնդող հեծյալների կերպարներ (աղ. XII):

Մյուս գոտին նույնպես դամբարան է դրվել մասնատված վիճակում: Գոտու վրա պատկերված են առասպելական տարբեր կենդանիներ. սրընթաց վարզող թեափոր ցուլեր, առյուծի թաթերով թևավոր ձիեր, թռչունի կտուցով կամ ձկան պոչով ու կանաչի դեմքով թևավոր առյուծներ, ձկնապոչ և առյուծի թաթերով թռչուններ: Այստեղ եւ ներկայացված են որսի տեսարաններ. պատկերված են առյուծների ու ցուլերի հետ մարտնչող որսորդներ (հեծյալներ կամ ռազմականքներում կանգնած մարտիկներ), ինչպես նաև ձիու և ցուլի, ցուլի և առյուծի, ձիու և առյուծի միջև մենամարտի տեսարաններ (աղ. XIII):

Արևմտյան Հայաստանի տարածքից հայտնի, նման հարդարանք ունեցող բիայնական գոտիների մի բավականին մեծ հավաքածու է պահվում Ադանայի գավառական թանգարանում:

Երրորդ գոտին հարդարված է միայն երկրաչափական պարզաևանքով: Պաշտպանվել է հինգ ոչ մեծ բեկորների ձևով, որոնց ընդհանուր երկարությունը 26 սմ է: Գոտու լայնքը 9,5 սմ է (աղ. XIV):

Դամբարանում գտնված մյուս իրը գիշերաքարից պատրաստված կշռաքառաձև, կախիկ ունեցող կնիքն է, որի աշխատող՝ ստորին հարթության վրա պատկերված է մի թռչուն, կտուցի մոտ՝ օձ: Նման տեսարան կա նաև Արգիշթիխիկիում գտնված բիայնական մի կարասի ուսի վրայի կնքադրոշմին: Ըստ երևույթին, թռչունի և օձի նման մեծամարտերի տեսարանները վերաբերում են ուրարտական առասպելաբանությունից նկարչին հայտնի՝ տիեզերական, նպաստավոր և չար ուժերի հավերժական պայքարի գաղափարը: Այսօրվա դրությամբ հայտնի են բիայնական բազմաթիվ կնիքներ, որոնք պահվում են աշխարհի տարբեր թանգարաններում: Բիայնական կնիքներն իրենց ձևով բաժանվում են չորս տեսակների՝ գլանաձև, կշռաքառաձև, գանգակաձև և կենդանակերպ արձանիկների ձև ունեցող: Կշռաքառաձև կնիքներ (որոնց թվին է դասվում և Երևանի դամբարանի օրինակը) հայտնի են Էրեբունիից, Արգիշթիխիկիից, Ռեյշեքահիկից, Բաստամից և այլ հնավայրերից:

Դամբարանում գտնվել են նաև մեկ բրոնզե ձուլակտոր, անորոշ նշանակության բրոնզե մի իր, երկու բրոնզե եռոտանի պատվանդաններ և վանակատի մի ծկնա (աղ. XI, նկ. 2, 12, 15):

Դամբարանում գտնված իրերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս դրանք թվագրելու մ. թ. ա. VIII դարով: Թվագրության համար կոճակ են ոչ թե մեծադի ամրակները, որոնց նմանակները հայտնի են և ավելի ուշ թվագրվող հուշարձաններից, այլ խնայելիք: Երևանի դամբարանի իրերի այս հավաքածուն Էրեբունիից և Արգիշթիխիկիից հայտնի վաղ թվագրվող նյութերի հետ կազմում է Վանի թագավորության մ. թ. ա. VIII դարի նյութական և հոգեոր մշակույթի մասին պատկերացում տվող արժեքների մի ոչ մեծ խումբ:

Այսօր դժվար է ասել, թե որ քաղաքի բնակիչներն են թաղված եղել այս դամբարանում: Բանն այն է, որ դամբարանը գտնվում է Էրեբունուց բավականին հեռու. հիմքեր կան ենթադրելու նաև, որ Էրեբունի քաղաքի դամբարանադաշտը գտնվել է այժմյան Նոր Արեշ թաղամասի տարածքում: Երևանում գտնվող, մեկ հայտնի բիայնական մյուս քաղաքը՝ Ռեյշեքահիկին, մ. թ. ա. VIII դարում դեռևս հիմնադրված չէր: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել մի երրորդ քաղաքի գոյությունը Երևանի տարածքում, մասնավորապես որ բիայնական ոչ մեծ հուշարձաններ են հայտնի նաև Երևանի Չարբախ, Նոբագավիթ թաղամասերից և Թումանյան փողոցից:

Երևանի դամբարանը իր ձևով և հորինվածքով համեմատաբար քիչ նմանակներ ունի և այս առումով շատ մոտ է կանգնած Չրմնաի դամբարաններին: Բայց այստեղ դիտվող թաղման ծեսերը հայտնի են նաև մի շարք այլ բիայնական հուշարձաններից: Դամբարանների ամկայությունն ինքնին վկայում է, որ տվյալ հասարակության մեջ արդեն եղել են պատկերացումներ

հոգու և հանդերձյալ աշխարհի մասին, պատկերացումներ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել նաև ուրարտական կրոնական համակարգին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս ներկայացնելու, ճիշտ է, շատ ընդհանուր գծերով, ծնունդ — կյանք — մահ — հանդերձյալ աշխարհ անցման մասին ուրարտացիների պատկերացումների դրսևորումը կրոնում, որոնց արտահայտություններից կարևորագույնը թերևս թաղման ծեսն է:

Այս հարցին առաջինն անդրադարձել է Գ. Ա. Ղափանյանը: Նրա կարծիքով ուրարտական աստվածություններից Ագարութան խորհրդանշում էր ծնունդը, Իրմուշինին՝ հիվանդությունը, կյանքը, առողջությունը, իսկ «աստվածը, որը հոգիներ է տեղափոխում»՝ մահը: Միերի դասն արձանագրության մեջ, որում համակարգված են ուրարտական դիցարանում մ. թ. ա. IX դարի վերջին ընդգրկված բոլոր աստվածությունները, նրանք հիշատակված են հաջորդաբար և կազմում են իմաստաբանական մի շարք:

«Հոգիներ տեղափոխող աստծու» ամկայությունն Ուրարտուում ինքնին վկայում է, որ այստեղ գոյություն են ունեցել պատկերացումներ և առասպելներ հոգու, հանդերձյալ աշխարհի, այս և մյուս աշխարհների միջև եղած սահմանի մասին, որը հոգին չէր կարող միայնակ հաղթահարել: Հանդերձյալ աշխարհի սահմանի վրա մարդու հոգին հանդիպում էր թերևս և մեկ այլ աստվածության՝ Շեթիթունին, որը, ինչպես և իր միջազնայան անվանակցուհին՝ Մաթիթու-Միդուրին, պաշտպանում էր հանդերձյալ աշխարհի մուտքը:

Հանդերձյալ աշխարհի մասին եղած պատկերացումը Վանի թագավորությունում առնչվում էր ջրի՝ օվկիանոսի կամ ծովի հետ, որի առարկայացված օրինակն էր Վանա լիճը: Ինչպես վկայում են Վանա ծովափի շրջակայքից հայտնի հայկական ավանդությունները, որոնք ծագումնային կապ ունեն բիայնական ավանդությունների հետ, կյանքը հանդերձյալ աշխարհում նման է երկրայինին, հոգին այնտեղ կարիք ունի կենակրի, հագուստի, զենքերի, գործիքների, փոխադրամիջոցների:

Հանդերձյալ աշխարհի տիրակալն էր Խուստուինին՝ դիցարանի չորրորդ աստվածությունը, մարդու ճակատագիրը տնօրինողը:

Բիայնիկիում, ըստ երևույթին, կար այն պատկերացումը, որ երկրից դեպի հանդերձյալ աշխարհ տանող ճանապարհն անցնում է ժայռերի մեջ եղած բնական կամ արհեստական անձավների, ճեղքվածքների և, հնարավոր է նաև, «դարպասների» միջով: Այդ են վկայում թաղումների այն ձևերը, որոնք կատարված են ժայռերի ճեղքվածքներում և կամ արհեստական անձավներում: Այս առումով առանձնապես ուշագրավ է, որ եթե նույնիսկ թաղումը կատարվում էր գետնի մեջ կառուցված դամբարանախցում, ապա վերջինս հաճախ պատվում էր քարե «գրահով»: Այս հանգամանքը, որը, շատ հնարավոր է, ժայռափոր թաղումների նմանակման արտահայտություններից մեկն էր, անկհայտ դարձավ նաև Երևանի

դամբարանի պեղումների ընթացքում: Ուշագրավ է, որ Վանի թագավորությունում պատկերացում է հղել այն մասին, թե աստվածները հաղորդակցվել են երկրային աշխարհի հետ՝ ելնելով ժայռերի միջից: Կարծիք կա, որ նման պատկերացման հետ է կապված այս կամ այն աստծուն (հիմնականում՝ Խալդիին) «դարպասներ» (ժայռի մեջ փորված արհեստական խորշեր) ձևերով սովորույթը, որը տարածված էր Բիայնիկիում: Այդ հավատալիքը պահպանվում էր Հայաստանում մինչև վերջին ժամանակներս՝ կապված Մեհրի «դռան» (բիայնական Խալդիի «դարպասներին») պաշտամունքի հետ, «դռն», որով Վանի ժայռի մեջ է մտել ու աշխարհից առանձնացել փոքր Ահերը: Ամառությունը նրա ելքի հետ է կապում գալիք համընդհանուր բարեկեցության գաղափարը:

Չնայած Վանի թագավորությունում հանդերձյալ աշխարհի մասին եղած ընդհանրական պատկերացումների գոյությանը՝ թաղումներն այստեղ ունենին սկզբունքային տարբերություններ, որոնք պայմանավորված էին, թերևս, տեղության էթնիկական, հասարակական-տնտեսական և մշակութային անհամասեմությամբ:

Փաստորեն Վանի թագավորության տարածքում առանձնանում է թաղման երեք հիմնական ծես. ա) դիաթաղում, բ) դիակիզում, գ) դիամասնատում, որոնք հայտնի են իրենց բազմաթիվ տարբերակներով:

Դիաթաղման ծեսը բնորոշ է եղել Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի վարգայման բոլոր փուլերի համար: Վանի թագավորությունում այն ունեցել է հետևյալ տարբերակները: 1. Թաղում ձևակերպության մեջ (Վան, Բոստան-կայա, Կայալի-դերեն, Լիճ, Մանազկերտ, Պատնոս, Արծկն և այլն): 2. Մեկ կամ մի քանի բաժանմունքներից կազմված դամբարաններում՝ փորված գետնի մեջ և կառուցված քարից. ունեն դրոմոս, դիակը դրվել է սարկոֆագի մեջ (Չրմես, Ջիվիկ): 3. Ժայռի ճեղքվածքի մեջ (Բզդիր): 4. Սալարկղային դամբարանում (Արգիշթիխիսիկ, Օշական): 5. Մեծ քարակղային դամբարանայում (Օշական): 6. Հիմնահողային թաղում (Լիճ, Երեան): 7. Կարասային թաղում (Արգիշթիխիսիկ):

Դիակիզման ծեսը, Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի լինելով միջին բրոնզե դարից, հարատևել է մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան: Վանի թագավորությունում հայտնի էին այս ծեսի հետևյալ տարբերակները: 1. Դիանոթը թաղված է ժայռի ճեղքվածքում (Բզդիր): 2. Դիանոթը թաղված է հողի մեջ (Սոր Արեշ, Արգիշթիխիսիկ): 3. Դիանոթը դրված է դրոմոս ունեցող մեկ կամ մի քանի բաժանմունքներից կազմված դամբարանայում (Չրմես, Երեանի դամբարան, Լիճ, Արծկն, Պատնոս): 4. Դիանոթը դրված է ձեռակերտ անձավում (Արծկն, Ալիշար): 5. Դիանոթը թաղված է սալարկղային դամբարանում (Լիճ):

Դիամասնատման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է՝ սկսած վաղ բրոնզի դարից, և հարատևել է մինչև վաղ միջնադար: Եթե վաղ թվագրություն ունեցող

դամբարաններում այս ծեսը դրսևորվում է կմախքի ոսկորների մի մասի բացակայությամբ կամ տարանջատվածությամբ և ոսկորները չեն տեղավորվել աճյունասափորներում, ապա Վանի թագավորությունում դրանք միշտ դրված են եղել ուներին անցքեր ունեցող դիանոթներում: Վանի թագավորությունում այս ծեսը հայտնի էր հետևյալ տարբերակներով: 1. Դիանոթը դրված էր քարե դագաղի մեջ: 2. Դիանոթը՝ սալարկղային դամբարանում: 3. Դիանոթը թաղված է հողում (այս դամբարանները հայտնի են առայժմ միայն Արգիշթիխիսիկից): 4. Դիանոթը դրված է գետնի մեջ, քարից խնամքով կառուցված, դրոմոս ունեցող դամբարանային որմնախորշում (Երեանի դամբարան):

Չի կարելի, սակայն, հարցը ներկայացնել այնպես, թե յուրաքանչյուր տվյալ դամբարանադաշտում կամ նույնիսկ դամբարանում թաղումները պիտի կատարված լինեն հիշատակված ծեսերից միայն մեկով:

Այսպես, Բզդիրի դամբարանադաշտում հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են թաղումներ ինչպես դիակիզման, այնպես էլ դիաթաղման ծեսերով: Արգիշթիխիսիկիում հայտնի են թաղումներ՝ կատարված դիաթաղման, դիակիզման, դիամասնատման ծեսերով, Լիճի դամբարանադաշտում՝ դիաթաղման և դիակիզման ծեսերով: Նույն երևույթը դիտվում է նաև Դեղեկի ու Արծկնի դամբարանադաշտերում, իսկ Չրմեսի և Բիայնիկի Ջիուկունի (Վանա լճի հյուսիսային ափ) երկրում պեղված առանձին դամբարաններում ուսումնասիրվել են թաղումներ՝ կատարված նույն դամբարանում երկու տարբեր՝ դիակիզման և դիաթաղման ծեսերով: Նման պատկեր դիտվում է և Երեանի ուսումնասիրվող դամբարանում, սակայն թաղումներն այստեղ կատարվել են դիակիզման և դիամասնատման ծեսերով: Այս հանգամանքը կարելի է բացատրել Վանի թագավորության մեջ գոյություն ունեցած էթնիկական իրադրությամբ: Ինչպես հայտնի է, Վանի թագավորությունն իր կազմավորման սկզբից եղել է միատարր ո՛չ էթնիկական և ո՛չ էլ մշակութային առումներով: Տեղության մեջ ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ, որոնք խոսում էին հիմնականում խուռի-ուրարտական (կամ ալարդդյան) և հնդեվրոպական լեզվաընտանիքների պատկանող լեզուներով: Վերջիններին թվին էին պատկանում հայերը, հեթիթները, լուվիացիները, իրանյանները և այլն: Սակայն ճիշտ չի լինի ասել, թե այս ժողովուրդներից յուրաքանչյուրն ուներ իր բնակության հստակ ու անփոփոխ տարածքը, քանի որ այն ժամանակ ես գործում էին, մի կողմից, բնական միգրացիայի օրենքները և, մյուս կողմից, այս ուղղությամբ տեղության որոշակի քաղաքականությունը: Այս էթնիկական իրադրությունն իր խոր ազդեցությունն է թողել և տեղության մշակութային առանձնահատկությունների վրա, մի հանգամանք, որով ինքնին պայմանավորվում է Վանի թագավորության տարածքում գոյատևած «բիայնական մշակույթի» և «տեղական մշակույթների» առանձնացման անհրաժեշտությունը: Աշխատանքում «բիայնական մշակույթ» հասկացության ներքո նկատի է առնված այն

ապրելաձեռ, որը բնորոշ էր հիմնականում Վանա լճի շրջակայքում ապրող բնակչությանը, որի արտադրանքը արտահանվում էր նաև տերության կողմից վերականգնված կամ նոր հիմնադրված վարչական կենտրոնները և կամ արտադրվում էր այնտեղ բիայնական չափանիշներով:

«Տեղական մշակույթ» հասկացության ներքո նկատի է առնվում այն ապրելաձեռ, որը քննարկվող ժամանակաշրջանում բնորոշ էր էթնոկենտրոն ապրող հնաբնակների համար: Այստեղի հուշարձաններից հայտնի են տեղական արտադրանքից հստակ տարբերվող բազմաթիվ նյութեր, որոնք ներմուծված են ինչպես բիայնական մշակութային կենտրոններից, այնպես էլ ուրիշ՝ հին արևելյան երկրներից: Ցավոք, փաստագրական նյութի սակավության պատճառով հստակ պատկերացում չունենք պատմական Հայաստանի այլ շրջանների ոչ բիայնական մշակույթների մասին: Սակայն Հայկական լեռնաշխարհին արևմուտքից ու հարավից հարող մի շարք շրջաններում խուռիական ու փոյուզիական հարուստ նյութեր պարունակող հուշարձանների առկայությունը հնարավորություն է տալիս այստեղ նա ենթադրելու

«տեղական» մշակույթների գոյությունը: Մինևույն ժամանակ, ըստ Հայաստանի Հանրապետության տարածքից հայտնի հնագիտական նյութերի (մ. թ. ա. IX—VII դդ.), նկատվում է բիայնական մշակույթի ուժեղ ազդեցություն բնիկների նյութական մշակույթի վրա: Այս երևույթը հստակ է դիտվում գնեքերի (ի հայտ են գալիս սրերի, դանակների, դաշույնների ու նետապարների որոշ նոր ձևեր) և խնկեղենի (կիրառություն են ըստանում բիայնական մշակույթի բնորոշ կանթեր և շրթեր ունեցող կավանոթներ) վրա: Նույն երևույթն է ի հայտ գալիս և հոգնոր մշակույթի ասպարեզում. «տեղական» աստվածություններն ընդգրկվում են համաուրարտական դիցարանում, իսկ բիայնական աստվածությունների պաշտամունքը տարածվում է ծայրագավառներում:

Այսպիսով, մեկ անգամ ևս շեշտենք ուրարտագիտության մեջ վաղուց հայտնի այն կարծիքը, որ Վանի թագավորությունում շարունակվում էր ընթանալ երկրի՝ տարբեր ծագում ունեցող բնակչության՝ խուռիական, բիայնական, հնդեվրոպական (հիմնականում հայկական), միաձուլումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ս. Ա. Եսայան, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի րրոնկն ապարանջանները, ՀԱՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1964, հ. 8, էջ 83—94:
2. Ս. Ա. Խորաբեյլյան, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Ե., 1971:
3. Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990:
4. Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Արգիշթիխի նիկիի ամրակազմը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, հ. 3, էջ 221—227:
5. Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Ե., 1987:
6. Ս. Գ. Ամաթյան, Культ солнца у земледельческо-скотоводческих общин Закавказья и урартское божество Шивини, «Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа», Ե., 1982, с. 141—143.
7. И. М. Дьяконов, К вопросу о символе Халди, «Древний Восток», IV, 1983, с. 190—194.
8. Ս. Ա. Եսայան, Каталог археологических предметов музея истории города Еревана, т. II, Ե., 1967.
9. Ս. Ա. Եսայան, Скульптура древней Армении, Ե., 1986.
10. Ս. Ա. Եսայան, М. Н. Погребова, Скифские памятники Закавказья, М., 1986.
11. Ս. Ա. Եսայան, А. А. Калантарян, Ошакан 1, Ե., 1988.
12. Գ. А. Каланцян, Историко-лингвистические работы, т. II, Ե., 1975.
13. Ե. И. Крупнов, Желматинский клад, М., 1952.
14. Բ. А. Куфтин, Урартский колумбарий у подошвы Ара-рата и куро-араксский энеолит, «Вестник гос. музея Грузии», вып. XIII-B, 1944, с. 1—127 и табл. I—XXX.
15. К. Х. Кушнарева, Древнейшие памятники Двина, Ե. 1977.
16. А. А. Мартиросян, Раскопки в Головино, Ե., 1954.
17. А. А. Мартиросян, Аргистихинили, Ե., 1974.
18. Գ. А. Мелакшивили, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, 1, Наири—Урарту, Тбилиси, 1954.
19. Գ. А. Мелакшивили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
20. К. А. Оганесян, Росписи Эребуни, Ե., 1973.
21. Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур I, Ե., 1950; его же. Кармир-блур II, Ե., 1952; его же. Кармир-блур III, Ե., 1955.
22. Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959.
23. Б. В. Техов, Центральныи Кавказ в XIV-X вв. до н. э., М., 1977.
24. Դ. А. Тиранян, Культура древней Армении (VI в. до н. э.—III в. н. э.), Ե., 1988.
25. Ս. И. Ходжаш, Н. С. Трухманова, К. А. Оганесян, Эребуни, М., 1979.
26. R. D. Barnett, Excavations of the British Museum at Toprak-kale. «Iraq», XII, 1952, pp. 1—43.
27. Ch. A. Burney, A First season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. «Anatolian Studies», XVI, 1966, pp. 55—111.
28. A. Erzen, Çavustepe, I, Ankara, 1978.
29. S. A. Esayan, Curtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenian. «Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie», Band 6, 1984, S. 97—198.
30. R. Ghirshman, Iran. Protoiranier, Meder, Achämeniden. München, 1964.
31. S. Kroll, Keramik Urartäischer Festungen in Iran. Berlin, 1976.
32. B. Özgün, Die urartäischen Bestattungsbräuche. In: «Studien zur Religion und Kultur Kleinasien» (Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar, 1976), zweiter Band, 1978, S. 639—678. Taf. CLI—CLXV, Abb. 1—59.
33. T. Özgüç, Altintepe I, Ankara, 1966, Altintepe II, Ankara, 1969.
34. F. F. Schmidt, Persepolis, I, Chicago, 1953.
35. K. Tanabe, A. Hori, T. Hayashi, S. Miyashita, K. Ishida, Studies in the Urartian bronze objects from Japanese collections (I), «Bulletin of the ancient Orient museum», IV, Tokyo, 1982.
36. O. A. Tasyürek, The urartian belts in the Adana regional museum, Ankara, 1975.
37. L. Vanden Berghe, L. de Meyer, Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenie, Gent. 1982—1983.

С. А. ЕСАЯН, Л. Н. БИЯГОВ, С. Г. АМАЯКЯН, А. Г. КАНЕЦЯН

БИАЙНСКАЯ ГРОБНИЦА В ЕРЕВАНЕ (2)

РЕЗЮМЕ

Случайно обнаруженная и исследованная в 1984 г. биайнская гробница на территории завода "Автоагрегат" в плане имеет прямоугольную форму (3,46 м х 1,97 м х 2,15 м), сооружена из гладко обтесанных туфовых блоков, которые, однако, плохо обработаны с наружной стороны. В стенах гробницы с внутренней стороны имеются 5 ниш: в западной—три, в южной—одна (0,50 м х 0,50 м), в восточной—одна—самая большая (длина—2,06 м, высота—1,22 м, глубина—1,01 м). Закрытый каменной плитой дверной проем находится в северной стене.

Пол гробницы уложен разноцветными плитами, под которыми обнаружены три тайника. В трех нишах западной стены найдены керамические ур-

ны с раздробленными костями человеческого скелета, перемешанными с костями птиц и животных. В большой—восточной—нише обнаружен крупный сосуд, украшенный тремя бычьими головами, и небольшая миска, на дне которой сохранилось клеймо с изображением зайца. В гробнице находились также и урны с кремированным прахом погребенного.

Богатый инвентарь гробницы, характерный для биайнской культуры VIII в. до н. э., состоял из вырезанной из гишера печати, одного обломка обсидиана, агатовых бус, прекрасно оформленной керамики, железных и бронзовых предметов вооружения, богато орнаментированных бронзовых поясов, различной утвари, конской сбруи и украшений.

S. A. YESAYAN, L. N. BIYAGOV, S. G. HMAKIAN, A. G. KANETSIAN

THE BIAYNIAN GRAVEYARD IN YEREVAN (2)

SUMMARY

In 1984 within the territory of Yerevan «Auto-aggregate» factory a Biaynian tomb was discovered by a happy chance. The tomb's interior with a rectangular plan (3.46 x 1.97 x 2.154 m) was constructed with toof stones hewed into smooth blocks; however, from the outer side blocks had roughly treated surface. In the interior walls of tomb five niches were constructed: three of them—in the western wall, one (0.5 x 0.5 m) in the southern wall and the fifth, the largest (2.06 x 1.22 x 1.01 m)—in the eastern wall. The doorway, on the northern wall, was locked with stone slab.

The floor of the tomb was covered by motley flagstones under which were three hiding-places. Three ceramic urns were found in the niches of the west wall keep-

ing shattered bones of human skeleton mixed up with bones of birds and animals were found in the niches of the western wall.

In the niche of the eastern wall there were a big vessel decorated with three bull heads and small bowl with the stamp at the bottom representing a hare.

There were also urns in the tomb, with cremated remains of deceased.

The rich archaeological discovered material is characteristic to the culture of Biaynili of to the VIII century B. C.: seals cut out of gagate, an obsidian fragment, agate beads, finely decorated ceramics, iron and bronze weapons, magnificently ornamented bronze belts, utensils and harness.

